

Abstract

International non-governmental organizations, in addition to their role of legal oversight in the normative development of human rights, also have the function of judicial oversight, which plays a very important role in the normalization of human rights and its development. These organizations support victims by filing lawsuits in the judiciary, and by attracting public attention and directing it, prepare the ground for interaction or confrontation with governments and other human rights violators. They have an important role to play in ensuring and enforcing international law, and the involvement of international non-governmental organizations in litigation is a challenging issue in many respects. Do they have or in other cases can they file a lawsuit in international courts as a supporter of human rights? To what extent has the filing of lawsuits by international non-governmental organizations been accepted by international judicial institutions? In this article, the role of these organizations in filing a lawsuit based on international rules and also the impact of the activities of international non-governmental organizations in this regard on the normative development of international human rights will be analyzed and examined.

Keywords: International Non-Governmental Organizations, Lawsuit, Normative Development, Legal Oversight, Judicial Oversight, Human Rights

حق سازمان های بین المللی غیر دولتی حقوق بشری در اقامه دعوی ندمراجع قضایی

میرکمال الدین موسوی^۱

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۵/۰۱

امیر محمودی^۲

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۷/۰۵

افشین زرگر^۳

چکیده

سازمان های بین المللی غیر دولتی علاوه بر نقش نظارت قانونی که در توسعه هنجاری حقوق بشر دارند دارای عملکرد نظارت قضایی نیز می باشند که در هنجارسازی حقوق بشر و توسعه آن، عملکرد بسیار مهمی را ایفا می کنند. این سازمان ها با اقامه دعوی در مراجع قضایی، از قربانیان حمایت کرده و با جلب توجه افکار عمومی و جهت دهی و هدایت آن، بستر را جهت تعامل یا تقابل با دولت ها و سایر ناقضان حقوق بشر آماده می سازند مراجع قضایی بین المللی، نقش مهمی را در تضمین و اجرای قواعد بین المللی بر عهده دارند و مشارکت سازمان های بین المللی غیر دولتی در موارد اقامه دعوی، مسأله ای است که از ابعاد مختلف چالش برانگیز می باشد. آیا این سازمان ها صرفاً وقتی خودشان قربانی می شوند حق اقامه دعوی دارند یا در سایر موارد نیز به عنوان پشتیبان و حامی حقوق بشر می توانند در مراجع قضایی بین المللی، اقامه دعوی نمایند؟ اقامه دعوی توسط سازمان های بین المللی غیردولتی تا چه حدی مورد پذیرش نهادهای قضایی بین المللی قرار گرفته است؟ در این مقاله نقش این سازمان ها در زمینه اقامه دعوی با استناد به قواعد بین المللی و همچنین تأثیر فعالیت سازمان های بین المللی غیر دولتی در این خصوص بر توسعه هنجاری حقوق بین المللی بشر مورد تحلیل و بررسی قرار خواهد گرفت.

واژگان کلیدی: سازمان های بین المللی غیر دولتی، اقامه دعوی، توسعه هنجاری، نظارت قانونی، نظارت قضایی، حقوق بشر

دانشجوی دوره دکتری، گروه حقوق، واحد کرج، دانشگاه آزاد اسلامی، کرج، ایران^۱

گروه حقوق، واحد کرج، دانشگاه آزاد اسلامی، کرج، ایران. * (مسئول مکاتبات)^۲

گروه حقوق و علوم سیاسی، واحد کرج، دانشگاه آزاد اسلامی، کرج، ایران^۳

واژه سازمان غیر دولتی برای نخستین بار توسط سازمان ملل متحد در سال ۱۹۴۵ در ماده ۷۱ فصل ۱۰ منشور این سازمان مطرح شد و در سال ۱۹۵۰ همزمان با تشکیل شورای اجتماعی-اقتصادی سازمان ملل در قطعنامه ۲۸۸ این شورا، سازمان های غیر دولتی به عنوان مشاوران اصلی مطرح شدند. تعاریف متعددی از سازمان های غیر دولتی ارائه شده است که در هر کشور بنا بر فرهنگ، استراتژی های سیاسی و خواست های ملت ها، تفاوت هایی در تعریف و محدوده فعالیت های آنان مشاهده می شود.

در یک تعریف کلی سازمان های بین المللی غیر دولتی، گروهی مستقل، غیر دولتی و داوطلبانه می باشند که مستقیماً بخشی از ساختار دولت محسوب نمی شوند اما نقش بسیار مهمی به عنوان واسطه بین مردم و قوای حاکم ایفا می کنند که در آن ها، اشخاص خصوصی یا عمومی با تابعیت های گوناگون با هم همکاری می نمایند در صورتی که این سازمان های بین المللی غیر دولتی در زمینه حقوق بشر فعالیت نمایند هدف چنین سازمان هایی حمایت از حقوق بشر و نظارت بر میزان پایبندی و اجرای آن توسط دولت ها و توسعه حقوق بشر می باشد.

یکی از نقش های مهم سازمان های بین المللی غیر دولتی در توسعه هنجاری حقوق بین المللی بشر، نقش نظارت قضایی آنان می باشد. تا همین اواخر، عدالت بین المللی، به استثنای موارد محدودی از معاهدات حقوق بشری که موقعیتی خاص برای افراد در نظر می گرفتند امتیاز انحصاری دولت ها محسوب می شد. اما از اواخر قرن بیستم، با تشکیل دیوان های موقت مانند دیوان کیفری بین المللی برای یوگسلاوی سابق و دیوان کیفری بین المللی برای رواندا و با ظهور و پیدایش مراجع قضایی بین المللی با شاخص های جهانی مانند دیوان بین المللی حقوق دریاها و دیوان بین المللی کیفری، در صلاحیت های قضایی بین المللی تجدیدنظرهایی نسبت به سابق صورت گرفت.

اینکه جایگاه سازمان های بین المللی غیر دولتی در نظام قضایی و عدالتی بین المللی چگونه است و اینکه حقوق بین الملل معاصر تا چه اندازه با دخالت سازمان های بین المللی غیر دولتی در بحث اقامه دعوی کنار آمده است موضوعی است که پاسخ به آن می تواند به طور مستقیم نقش این سازمان ها را در توسعه هنجاری حقوق بشر تبیین نماید.

مشارکت سازمان های غیر دولتی در فرآیند دادرسی های بین المللی به دو شکل مشارکت مستقیم و غیر مستقیم محقق می شود. مشارکت مستقیم زمانی است که یکی از حقوق بنیادین این سازمان ها نقض می شود و آن ها می توانند بدون حمایت دیپلماتیک دولت های متبوعشان، در پی دادخواهی برآیند. هر روزه بر نهادینه سازی مشارکت سازمان های غیر دولتی در فرآیند دادرسی های بین المللی افزوده می شود اما حضور آن ها در پیشگاه دادگاه های بین المللی به شکل مشارکت مستقیم، کماکان با مقاومت دولت ها و دادگاه های بین المللی رو به روست. مشارکت غیر مستقیم سازمان های غیر دولتی در دادرسی های بین المللی بیشتر در قالب تأسیس نهاد حقوقی با عنوان دوست دادگاه تحقق می یابد. (رمضانی قوام آبادی، ۱۳۹۶: ۹۲۰)

در اکثر مراجع قضایی بین المللی، سازمان های بین المللی غیر دولتی جایگاهی برای اقامه دعوی ندارند ولی در پاره ای از آن ها با رعایت شرایطی، برای این سازمان ها، حق طرح و اقامه دعوی وجود دارد با بررسی حق اقامه دعوی این سازمان ها در مراجع قضایی بین المللی خصوصاً در زمینه حقوق بشر متوجه خواهیم شد که آنها تا چه اندازه می توانند در توسعه هنجاری حقوق بین المللی بشر مؤثر باشند.

شخصیت حقوقی عبارت است از صلاحیت دارا شدن حقوق و تکالیف بر موضوعات غیر انسانی؛ بنابراین شخص حقوقی، موضوع و موجودی غیر حقیقی است که در دانش حقوق، از قابلیت دارا شدن حقوق و تکالیف برخوردار می شود. (قربان نیا، ۱۳۷۷؛ ۴۲) شخصیت حقوقی بین المللی نیز همان شخصیت حقوقی است که به موجب و یا تحت نظام حقوق بین الملل به وجود می آید و به واسطه آن، یک نهاد، مستقیماً به موجب حقوق بین الملل، حقوق و تکالیفی را تحمل می کند و تابع حقوق بین الملل محسوب می شود. (Bedjaoui, 1991: 25) در نظام های حقوقی داخلی به علت وجود حاکمیت واحد دولت در جامعه، اعطای شخصیت حقوقی به طور کامل در اختیار دولت است اما در حقوق بین الملل به علت عدم وجود چنین مرجعی، پروسه کسب شخصیت حقوقی بسیار کند و مبهم است. به عبارت دیگر برای کسب شخصیت حقوقی لازم، نمی توان فاکتورهای مشخصی را معین و به آن استناد کرد. (Dixon, 2003: 3)

کسب شخصیت حقوقی برای یک نهاد، امتیازات و صلاحیت های فراوانی از جمله توانایی انعقاد معاهده، امکان توافق با سایر شخصیت های حقوقی، امکان طرح دعوی در دفاع از حقوق خود و امکان فعالیت در سایر کشورها بدون نیاز به رعایت تشریفات ثبت داخلی را به همراه می آورد. در مقابل نیز عدم بهره مندی از شخصیت حقوقی، موانع فراوانی به ویژه در زمینه فعالیت های آن نهادها در کشورهای دیگر به دنبال دارد. از این رو، بسیاری از سازمان های بین المللی غیر دولتی در راستای گسترش فعالیت های خود به گستره ای عظیم تر و امکان نقش آفرینی بهتر در عرصه های بین المللی به شدت به دنبال راهکارهای حقوقی بهره مندی از شخصیت حقوقی بین المللی می باشند. (قاسمی، ۱۳۹۶؛ ۲۱۸) در گذشته، شخصیت حقوقی بین المللی، به صورتی ارزیابی می شد که به نهادی قابل تسری نبود و تنها در وجود دولت و با شرایطی در سازمان های بین المللی دولتی منحصر می شد. با گذشت زمان موضوع شخصیت حقوق بین المللی، حالت انعطاف به خود گرفته و انحصار خود را از دست داده است. این امر ناشی از دیدگاه دولت ها، به عنوان تابعان و شخصیت های حقوقی اصیل نظام حقوق بین الملل نیز می باشد. هر چند که در مبنای بهره مندی سازمان های غیر دولتی از شخصیت حقوقی و میزان آن در بین صاحب نظران اختلاف هایی وجود دارد اما امروزه سخن از شخصیت حقوقی این سازمان ها، امری معقول تلقی می شود. (Berman, 2005: 555).

استاد برنو سیما با اشاره به مقام مشورتی سازمان های غیر دولتی و قائل شدن به حق مشارکت برای ایشان در برخی سازمان های دولتی بین المللی به این نتیجه می رسد که این سازمان ها در سطح محدود، می توانند تابعان حقوق بین الملل محسوب شوند و حتی بیان می کند که می توان، وجود نظامی حقوقی با عنوان حقوق بین الملل سازمان های غیر دولتی را پذیرفت (Simma, 1995: 913)

شناسایی شخصیت حقوقی برای سازمان های غیر دولتی منشأ آثار زیادی است با کسب شخصیت حقوقی، سازمان های غیر دولتی می توانند رسماً فعالیت خود را آغاز و برابر اساسنامه عمل کنند. تحقق اهداف مندرج در سند تأسیس سازمان های غیر دولتی، مستلزم آزادی عمل لازم برای این نهادهاست. (رمضانی قوام آبادی، ۱۳۹۴؛ ۵۵۴)

جایگاه مبهم سازمان های غیردولتی در نظام قضایی بین المللی

این امکان که افراد و گروه هایی، امروزه، حق اقامه دعوی نزد تعداد معدودی از دیوان های بین المللی از قبل ایجاد شده، از قبیل دیوان اروپایی حقوق بشر را دارند به منزله تغییر اساسی در نظام سنتی ترافع بین الدولی است. در این

خصوصاً، لازم به ذکر است که با لازم الاجرا شدن پروتکل شماره ۱۱ کنوانسیون اروپایی حمایت از حقوق بشر و آزادی‌های اساسی در ۱ نوامبر ۱۹۹۸، افراد، سازمان‌های غیردولتی یا گروه‌های خصوصی از حق ارائه دادخواست به صورت مستقیم نزد دیوان اروپایی منتفع شدند. نمونه‌هایی توسط دیوان اروپایی حقوق بشر و نظام ایکسید تنظیم شده است که شروع به ایجاد آثاری فراگیر در نواحی قاره آفریقا و در حوزه‌هایی نوین از مقررات حقوق بین‌الملل محیط زیست و تجارت، نموده است.

تجزیه و تحلیل اسناد مؤسس یا مقررات داخلی نهادهای قضایی بین‌المللی و نهادهای شبه قضایی نشان دهنده آن است که اکثریت آن‌ها دسترسی سایر نهادها به جز دولت‌ها را مجاز شمرده‌اند. با این حال تنها سازمان‌هایی مانند دیوان اروپایی حقوق بشر، کمیسیون آمریکایی حقوق بشر، کمیسیون آفریقایی حقوق بشر و خلق‌ها، دیوان آفریقایی و همچنین تا حدودی دیوان دادگستری اروپایی^۱ را می‌توان به عنوان اعطاکننده موقعیت حقوقی به سازمان‌های غیردولتی البته با درجات متفاوت نام برد. (ویروچی، ۱۳۹۲: ۱۷۱)

چنین به نظر می‌رسد که نهادهای قضایی و شبه قضایی خارج از قلمرو قاره اروپا، در خصوص مشارکت مستقیم سازمان‌های غیردولتی در فرآیندشان، نظر مساعدتری دارند. کمیسیون آمریکایی حقوق بشر، کمیسیون آفریقایی حقوق بشر و دیوان آفریقایی حقوق بشر، حق ترافع قضایی به سازمان‌های غیردولتی اعطا کرده‌اند بدون آنکه نیازی باشد که آن‌ها اثبات نمایند حقوقشان مستقیماً نقض شده است. کمیسیون آمریکایی حقوق بشر صراحتاً قدرت یافته است تا بر مبنای دادخواست ارائه شده از سوی سازمان‌های غیردولتی در جهت منافع خودشان و یا منافع اشخاص ثالث اقدام به رسیدگی نماید تنها شرطی که به این مقررات پیوست شده است به رسمیت شناخته شدن سازمان غیردولتی خواهان، در یکی یا بیشتر از دولت‌های عضو سازمان کشورهای آمریکایی است و نه الزاماً در دولت خوانده، علاوه بر آن، رویه و مقررات و مدارک کمیسیون آمریکایی، اغلب مستلزم آن نیست که نام قربانی در دادخواست ذکر شود. (ویروچی، ۱۳۹۲: ۱۷۲)

موضوع خاص مشارکت سازمان‌های غیردولتی با دیوان بین‌المللی دادگستری، مربوط به وضعیت حقوقی این سازمان‌ها است. این سازمان‌ها نمی‌توانند طرف دعوی محسوب شوند زیرا اقامه دعوی در پیشگاه دیوان، تنها برای دولت‌ها در نظر گرفته شده است. در حقوق بین‌الملل، تنها دولت‌ها حق حضور در پیشگاه دیوان بین‌المللی دادگستری را دارا می‌باشند ماده ۳۴ اساسنامه دیوان به طور مستقیم بر این موضوع تأکید دارد. علی‌رغم این تصریح و وضوح، در اساسنامه و آیین‌نامه داخلی دیوان، عبارات مبهمی وجود دارد که اجازه استنباط مشارکت این سازمان‌ها را با دیوان به ذهن متبادر می‌سازد. (رمضانی قوام‌آبادی، ۱۳۸۷: ۱۵۹)

جایگاه سازمان‌های غیردولتی در اسناد بین‌المللی

Euro court HR
IAm com HR
Afr com HR
Afr court HR
Ecj

اولین سند بین المللی درباره سازمان های غیر دولتی، منشور ملل متحد می باشد. ماده ۷۱ منشور به همکاری با سازمان های غیر دولتی توصیه نموده است اما در مورد جزئیات و چگونگی آن چیزی بیان نکرده است اما بعداً شورای اقتصادی-اجتماعی در چند قطعنامه، ساختار این همکاری را ترسیم نموده و از حالت ابهام در آورد شورای اقتصادی-اجتماعی در دو قطعنامه مجزا، مقام مشورتی را برای سازمان های غیر دولتی تعریف نمود و روابط بین سازمان های غیر دولتی و سازمان ملل متحد را مورد بررسی قرار داد. (گلشن پژوه، ۱۳۸۱: ۲۸)

اعطای مقام مشورتی به سازمان های غیر دولتی به منزله شناخت و ایجاد اعتبار بین المللی برای آن ها محسوب می شود. (بیگ زاده، ۱۳۷۹: ۴۵) در حقیقت مقام مشورتی، ساز و کار قانونی در جهت اثرگذاری سازمان های غیر دولتی بر اسناد بین المللی و تصمیمات سازمان های دولتی ارزیابی می شود. باید توجه داشت که ساز و کار مقام مشورتی در ارکان ملل متحد، نوعی تأثیرگذاری غیر مستقیم از طریق گفتگو و لابی کردن این سازمان ها با نمایندگان دولت ها در ارکان ملل متحد است؛ در نتیجه اعتبار بین المللی ناشی از این حضور در حد یک شریک برابر و صاحب حق در مقایسه با نمایندگان دولت ها نیست. (قاسمی، ۱۳۹۵: ۲۲۲)

طرح دعوی در محاکم بین المللی

طرح دعوی در دیوان دادگستری بین المللی طبق ماده ۳۴ اساسنامه آن صرفاً به دولت ها منحصر شده است و بر اساس این ماده، سازمان های غیر دولتی، حق طرح دعوی در دیوان را ندارند. به عقیده صاحب نظران حقوقی، این ماده زائیده ی شرایطی می باشد که در آن حقوق بین الملل، صرفاً یک حقوق بین دولتی بوده و افراد و نهادهای دیگر را فاقد شخصیت حقوق بین المللی می دانست به عقیده ی ایشان این ماده که از سال ۱۹۲۲ تا به امروز تغییر نکرده است منطبق با نیازهای جامعه امروزی نیست و موانع و مشکلاتی را ایجاد می کند که شرایط امروزی ایجاب می کند در جهت حل آن ها گام برداریم. (The British Year book of Intrnational law, 1998:56)

مشارکت سازمان های غیردولتی در فرآیند دادرسی به صورت مستقیم و یا غیرمستقیم قابل تصور است. از مشارکت مستقیم زمانی می توانیم سخن بگوییم که این سازمان ها، خود قربانی نقض یکی از حقوق بنیادین شده است اما در مشارکت غیرمستقیم، این سازمان ها، به صورت حامی و مشاور عمل می کنند که نهاد دوست دادگاه نمونه ای از مشارکت غیرمستقیم می باشد.

مشارکت مستقیم

در این قسمت به برخی از اختیارات سازمان های بین المللی غیر دولتی در مشارکت مستقیم در فرآیند دادرسی اشاره می کنیم به عنوان مثال، دیوان اروپایی حقوق بشر، طرح دادخواست از سوی سازمان های غیر دولتی را می پذیرد

Ecosoc Resolution 1296 (XLIV) and Ecosoc Resolution 1996/31 on Consultative relationship between the united Nations and non-governmental organizations.

Amicus curiae

مشروط بر آنکه خواهان، ادعا نماید که قربانی نقض حقوق مقرر در کنوانسیون یا پروتکل آن، از سوی یکی از متعاهدین کنوانسیون شده است. (دوپویی، ۱۳۹۲: ۱۷۱)

کمیسیون آفریقایی حقوق بشر، صلاحیت موسعی را در مورد اقدامات سازمان‌های بین‌المللی غیردولتی در راستای طرح دعوی در حمایت از قربانی تعریف نموده که بر مبنای آن، این نهاد، ممکن است حتی مکاتبات انجام شده از دیگر دولت‌های غیر عضو را نیز بپذیرد این مقررات در عمل به گونه‌ای تفسیر می‌شود که به سازمان‌های غیردولتی برای تسلیم کردن دادخواست به نفع قربانی، بدون هیچ‌گونه محدودیتی، حقوقی عام اعطا می‌کنند. (Lindblom, 200۵: ۲۸۱). همچنین دادگاه آفریقایی حقوق بشر می‌تواند بر اساس صلاحیتش به سازمان‌های غیر دولتی اجازه بدهد تا بتوانند دادخواست دعوی را مستقیماً نزد آن مرجع مطرح نمایند تنها شرط لازم این است که سازمان غیر دولتی باید با پرونده مطروحه ارتباط داشته و نزد کمیسیون نیز از موقعیت ناظر برخوردار باشد. (udombana, 2000: 88) ضمن آنکه سازمان غیر دولتی ممکن است درخواست‌هایی برای اخذ نظریه مشورتی از دادگاه تنظیم نماید مشروط بر آنکه این درخواست‌ها قبلاً توسط اتحادیه آفریقایی، واجد صلاحیت تشخیص داده شوند.

با توجه به اینکه طرح دعوی، یکی از اشکال مشارکت تأثیرگذار در فرآیندهای قضایی است و با توجه به اینکه تعداد بسیار محدودی از مراجع قضایی برای داشتن چنین حقوقی، مقرر شده است این واقعیت است که سازمان‌های غیر دولتی، مشارکت خود را در فرآیندهای قضایی بین‌المللی به مثابه تضمین‌های مفید و مناسب دریافته‌اند. مشاهده می‌کنیم که مقررات محدود مربوط به حضور در دادگاه‌ها که در اسناد مؤسس محاکم اروپایی درج گردیده و با تفسیرهای مضیق از قواعد توأم گردیده، مستعد محدود کردن توانایی سازمان‌های غیر دولتی در طرح ادعای حق و یا نمایندگی منافع عمومی نزد مراجع قضایی است. (ویروچی، ۱۳۹۲: ۱۷۴) به عنوان مثال در حوزه‌هایی از قبیل محیط زیست، جایی که موافقتنامه‌های حل و فصل مسالمت‌آمیز اختلافات به صورت گسترده‌ای پذیرفته شده‌اند فرصت‌های مشارکت سازمان‌های غیردولتی در فرآیند تصمیم‌گیری و حل اختلاف بین‌المللی، آن‌چنان که مقتضی است فراهم نگردیده است. راهکارهای اولیه سازمان‌های غیردولتی برای تنفیذ حقوقی، هنوز هم، در سطح محاکم داخلی است و نقش سازمان‌های غیر دولتی در فیصله دادن به اختلافات بین‌المللی به نقش کلی و توصیه‌آمیز تنزل پیدا کرده است.

بی‌تردید تقویت نقش سازمان‌های غیر دولتی در دعاوی زیست‌محیطی، یکی از راهکارهای مهم حل این مشکل خواهد بود. اقبال این سازمان‌ها و شناسایی حق طرح دعوی به مقررات داخلی محدود نیست بلکه در بعضی از اسناد بین‌المللی مانند کنوانسیون حمایت از محیط زیست از طریق حقوق کیفری^۱ نیز مورد توجه قرار گرفته است. ماده ۱۱ این کنوانسیون به گروه‌های زیست‌محیطی، از جمله سازمان‌های غیر دولتی زیست‌محیطی به عنوان ذی‌نفع برای طرح دعاوی زیست‌محیطی، سمت اعطا کرده است در همین راستا، دستور کار شماره ۲۱، حکومت‌ها و قانون‌گذاران را برای تضمین غرامت حقوقی و جبران اقدامات اثرگذار بر محیط زیستی که غیر قانونی بوده یا حقوق قانونی را نقض می‌کنند، به ایجاد آیین‌های قضایی و اداری فرا می‌خواند. (رمضانی قوام آبادی، ۱۳۹۰: ۲۱۵)

عملکرد قضایی سازمان‌های بین‌المللی غیردولتی در مسأله حقوق بشر

Convention on the protection of the Environment through criminal law
Agenda 21, chapter 8, Integrating Environment and Development in Decision Making.

اینکه سازمان های بین المللی غیر دولتی در مسأله حقوق بشر به طور مستقیم یا غیر مستقیم اقدام به دادخواهی نموده اند یا نه موضوعی است که در این قسمت با اشاره موردی به چندین قضیه و مسأله می خواهیم به آن بپردازیم.

قضیه طرح دعوی توسط مرکز منابع حقوقی علیه دولت رومانی

به موجب ماده ۳۴ کنوانسیون اروپایی حقوق بشر، افراد، سازمان های غیردولتی و گروه هایی از افراد می توانند مستقیم در دادگاه طرح شکایت کنند البته خواهان، باید مدعی نقض یکی از حقوق مندرج در کنوانسیون توسط دولت های عضو نسبت به خود باشد. به علاوه، سازمان های غیردولتی می توانند نمایندگی افراد را در دادگاه بر عهده بگیرند. به عنوان مثال می توان به شکایت مرکز منابع حقوقی به عنوان یک سازمان غیردولتی، علیه رومانی در سال ۲۰۱۴ اشاره کرد. این سازمان غیردولتی متعاقب مرگ یکی از معلولین در آسایشگاه دولتی، شکایتی به نمایندگی از وی علیه دولت رومانی در دیوان اروپایی حقوق بشر مطرح کرد و مدعی شد که اقدامات نامناسب مامورین دولتی در آسایشگاه، سبب سلب حق حیات از این فرد شده است. دیوان نیز مقرر کرد: باتوجه به وضعیت خاص این پرونده و عدم امکان طرح دعوی از جانب شخص خواهان، به دلیل فوت وی، دعوای مرکز منابع حقوقی به نمایندگی از متوفی قابل پذیرش است. (عسگری، ۱۳۹۵: ۴۶)

پذیرش مداخله قضایی سازمان های غیردولتی در دیوان آمریکایی حقوق بشر

بر اساس ماده ۴۴ کنوانسیون آمریکایی حقوق بشر، هر فرد یا گروه یا سازمان غیر دولتی که به شکل قانونی در یک یا چند کشور عضو سازمان آمریکایی به رسمیت شناخته شده، می تواند درخواستی مشتمل بر نقض یا عدم انجام تعهدات ناشی از کنوانسیون آمریکایی حقوق بشر را به کمیسیون ارائه کند. سازمان های غیر دولتی می توانند در صورت نقض حقوق مندرج در این کنوانسیون، خواه نسبت به خود یا به نمایندگی از قربانیان شکایت خود را مطرح نمایند. همچنین سازمان های غیر دولتی در اکثر رسیدگی های کمیسیون می توانند به عنوان دوست دادگاه شرکت نمایند. (Mayr, ۲۰۱۱: ۹۲۰) برای مثال می توان به مشارکت مرکز عدالت و حقوق بین الملل آدر رسیدگی به وضعیت افراد محروم از آزادی در السالوادور در مارس ۲۰۱۵، فدراسیون بین المللی حقوق بشر، در رسیدگی به گزارش خشونت علیه بومیان در برزیل، در اکتبر ۲۰۱۵ و همچنین اتحادیه آزادی مدنی آمریکا در رسیدگی به گزارش وضعیت کودکان و خانواده های مهاجر و پناهنده در ایالت متحده آمریکا، در اکتبر ۲۰۱۴ اشاره کرد. لازم به ذکر است دیوان آمریکایی حقوق بشر، نهادی قضایی و مستقل است که بر اساس کنوانسیون آمریکایی حقوق بشر، با هدف تفسیر و اجرای مفاد مقررات در کنوانسیون مزبور و رسیدگی به موارد ادعایی نقض حقوق و آزادی های به رسمیت شناخته شده در آن، در سال ۱۹۷۹ تشکیل شد. فقط کمیسیون آمریکایی حقوق بشر و دولت های عضو کنوانسیون آمریکایی می توانند در دیوان آمریکایی حقوق بشر طرح شکایت کنند و سازمان های غیر دولتی باید شکایات خود را نزد کمیسیون مطرح نمایند. (عسگری، ۱۳۹۵: ۴۷)

نقش قضایی سازمان های غیردولتی در دیوان آفریقایی حقوق بشر

Center of Legal Resources

^۱Center for justice and international law

^۲Fédération internationale des ligues des droits de l' homme

^۳American civil liberties union

دادگاه آفریقایی حقوق بشر و مردم در سال ۲۰۰۴ تأسیس گردید که مقر آن در آروشا، پایتخت تانزانیا است این دادگاه، مکمل کمیسیون آفریقایی حقوق بشر است و برای تحت پوشش قرار دادن نقاط ضعف موجود در سیستم نظارتی و حمایتی کمیسیون آفریقایی حقوق بشر ایجاد شده است. هر فرد و نهادی از جمله سازمان های غیر دولتی می توانند در صورت نقض منشور آفریقایی حقوق بشر نسبت به خود یا به جای قربانیان در دیوان آفریقایی حقوق بشر و مردم طرح دعوا کنند. (صدری، ۱۳۵۸: ۸) برای مثال می توان به شکایت شبکه سازمان غیر دولتی حقوق بشر زیمبابوه^۱ به نمایندگی از نیکسون نیکادزینو در سال ۲۰۰۷ علیه جمهوری زیمبابوه اشاره کرد. این سازمان غیر دولتی، دولت زیمبابوه را به نقض حق حیات، بازداشت غیر قانونی و شکنجه فرد مذکور متهم نمود که کمیسیون به دلیل عدم مراجعه اولیه به مراجع داخلی برای جبران خسارت، این دعوا را رد کرد. (ACHPR, 2007) وکلای مدافع حقوق بشر، در سال ۲۰۱۲ شکایتی در دیوان مطرح کردند و طی آن مدعی شدند که دولت سوازیلند، حق دادرسی عادلانه، آزادی اجتماعات، آزادی مشارکت در دولت و حق تعیین سرنوشت را نسبت به اعضای این گروه و مردم سوازیلند نقض کرده است که سرانجام کمیسیون به دلیل عدم طرح شکایت در مدت زمان مقرر، دعوای مطرح شده را رد کرد (ACHPR, 2012)

حضور سازمان های غیردولتی در دیوان بین المللی کیفری

امکان مراجعه مستقیم سازمان های غیر دولتی به دیوان بین المللی کیفری، جهت شروع به رسیدگی به جرائم وجود ندارد اما در مرحله تحقیقات این سازمان ها می توانند مشارکت نمایند. بر اساس ماده ۵۳ اساسنامه دیوان، مسئولیت انجام تحقیقات بر عهده دادستان است. ماده ۱۵ اساسنامه از دادستان می خواهد از دولت ها، ارگان های سازمان ملل متحد، سازمان های بین المللی و سازمان های غیر دولتی یا هر منبع دیگری را که مناسب می داند درخواست اطلاعات کرده و حتی در دادگاه، شهادت کتبی یا شفاهی آن ها را درخواست کند. (Durham, 2004: 174) ماده ۱۰۳ قواعد آیین دادرسی دیوان، به سازمان های غیر دولتی اجازه داده تا در هر موضوع و مرحله از رسیدگی برای حضور در دیوان، درخواست خود را به شعبه دیوان تقدیم کنند؛ بنابراین این سازمان ها می توانند در قالب یادداشتی، تجزیه و تحلیل حقوقی خود را به دیوان ارائه کنند. این یادداشت باید از جانب سازمانی که دارای منفعت در قضیه است ارائه شود. (قاسمی، ۱۳۹۲: ۴۳۵) در سال ۲۰۰۹، مؤسسه عدالت جنسیتی برای زنان^۲ با استناد به ماده ۱۰۳ خواستار ارائه اطلاعاتی به دادستان شد. اساسنامه دیوان، امکان استفاده از کمک های تخصصی و کارشناسی سازمان های غیر دولتی را فراهم کرده است به طوری که ماده ۴۴ به دیوان اجازه داده تا در وضعیت خاص، استفاده از تخصص کارشناسانی که دولت های عضو سازمان های بین المللی یا سازمان های غیر دولتی به هدف یاری رساندن در کار هر یک از نهاد های دادگاه پیشنهاد می دهند را بپذیرد، بر اساس ماده ۸۹ آیین دادرسی، آنان می توانند با رضایت قربانی جنایت، به نیابت از وی در دادرسی شرکت کنند. (عسگری، ۱۳۹۵: ۴۹)

جایگاه سازمان های غیردولتی در زمینه اقامه دعوی در سیستم قضایی ایران

اصل ۲۶ قانون اساسی تصریح می دارد: احزاب، جمعیت ها، انجمن های سیاسی و صنفی و انجمن های اسلامی یا اقلیت های دینی شناخته شده آزادند مشروط به این که اصول استقلال، آزادی، وحدت ملی، موازین اسلامی و اساس

^۱ Zimbabwe human rights NGO network
Woman's Initiatives for Gender Justice

جمهوری اسلامی را نقض نکنند و همچنین اصل ۲۷ نیز بر آزادی تشکیل اجتماعات و راهپیمایی‌ها بدون حمل سلاح به شرط آن که مخل به مبانی اسلام نباشد تأکید کرده است. بنابه تصریح و منطوق قانون اساسی، جمعیت‌ها و انجمن‌ها که سازمان‌های غیر دولتی را نیز در برخواهد داشت در انجام فعالیت خود، مشروط به قیود خاص، آزادند. نظارت بر رعایت اصول مزبور و تأمین شرایط مقرر، نوعی نظارت پسینی است که پس از تأسیس و ایجاد سازمان‌های غیر دولتی، از سوی دولت اعمال می‌شود و قانون اساسی تصریحی به نظارت پیشینی ندارد. (وروایی، ۱۳۹۵: ۳۴)

در مورد نقش سازمان‌های غیر دولتی در سیستم قضایی در آئین دادرسی کیفری ماده ۶۶ مصوب ۱۳۹۲، این قانون به صورت مستقیم تصریح می‌کند سازمان‌های مردم‌نهادی که اساسنامه آن‌ها درباره حمایت از اطفال و نوجوانان، زنان، اشخاص بیمار و ناتوان ذهنی یا جسمی، محیط زیست، منابع طبیعی، میراث فرهنگی، بهداشت عمومی و حمایت از حقوق شهروندی است می‌توانند نسبت به جرایم ارتكابی در زمینه‌های فوق، اعلام جرم کنند و در تمام مراحل دادرسی جهت اقامه دلیل، شرکت و نسبت به آرای مراجع قضایی اعتراض نمایند که در اصلاحیه ۱۳۹۴ بدین صورت تغییر پیدا کرد: سازمان‌های مردم‌نهادی که اساسنامه آن‌ها درباره حمایت از اطفال و نوجوانان، زنان، اشخاص بیمار و ناتوان ذهنی یا جسمی، محیط زیست، منابع طبیعی، میراث فرهنگی، بهداشت عمومی و حمایت از حقوق شهروندی است می‌توانند نسبت به جرایم ارتكابی در زمینه‌های فوق اعلام جرم کنند و در تمام مراحل دادرسی شرکت نمایند.

مواع مداخله سازمان‌های غیر دولتی در سیستم قضایی کیفری ایران عبارتند از اینکه بسترهای حقوقی، فرهنگی و اجتماعی لازم در کشور به منظور مشارکت سازمان‌های غیر دولتی در فرآیند کیفری موجود نیست، قانون جامع و کامل، حاکم بر فعالیت سازمان‌های مردم‌نهاد و نظارت بر آن‌ها تصویب نشده است، ضابطه و ملاک ارزیابی سازمان‌های مردم‌نهاد برای مداخله در فرآیند کیفری مشخص نیست، اتحادیه یا مجمعی برای هماهنگی و نظارت درون‌گروهی بر فعالیت سازمان‌های مردم‌نهاد پیش‌بینی نشده است، حوزه‌های فعالیت سازمان‌های مردم‌نهاد در ماده ۶۶ قانون آیین دادرسی کیفری حصری است و مداخله سازمان‌های مردم‌نهاد در فرآیند رسیدگی، محدود به اعلام جرم و شرکت در جلسات رسیدگی است. (وروایی، ۱۳۹۵: ۴۰)

نگرش سازمان‌های بین‌المللی غیردولتی نسبت به مسأله طرح دعوی در محاکم بین‌المللی

سازمان‌های غیر دولتی عام‌المنفعه که هدف اصلی‌شان تضمین احترام برخی از حقوق خاص از طریق اتخاذ اقدامات واقعی و ملموس در زمینه مورد بحث است احتمالاً در خصوص ارتقاء و یا رسمیت یافتن مشارکت‌شان در نظام قضایی بین‌المللی به نسبت سازمان‌های غیر دولتی حمایتی، نگرانی بیشتری دارند سازمان‌های اخیر الذکر، فعالیت اولیه‌شان حساس نمودن مقامات دولتی و افکار عمومی نسبت به ترویج و احترام به مقررات معاهده‌ای است. داده‌های تجربی در واقع، نمایانگر گرایشی است که بر اساس آن، سازمان‌های غیر دولتی حمایتی از قبیل عفو بین‌الملل، مسأله ارتقای مشارکت سازمان‌های غیر دولتی در نهادهای قضایی را امری نسبتاً جنبی و حاشیه‌ای می‌پندارند. ادله چنین امری به نظر می‌رسد مبتنی بر این باشد که سازمان‌های غیر دولتی قادرند بر تصمیم‌نهایی نهادهای قضایی تأثیرگذار باشند یعنی نهادهای معاهده‌ای ناظر از طریق ساز و کارهای غیر رسمی مثلاً با تقدیم گزارش کتبی مستقیماً به قاضی و یا صحبت کردن با عضو نهاد معاهده‌ای به صورت مستقیم، امر مذکور را تحقق بخشند، (Zagorac, 2003: 14)

با عنایت به موارد مذکور، بیم آن می‌رود با اعطای حق طرح دعوی به سازمان های غیر دولتی، توانایی در لابی‌گری، تنزل یافته و به گونه ای متناقض، عرصه مانور دادن آن ها محدود شود. همچنین مسائل مربوط به هزینه دادرسی به صورت غیر قابل اجتنابی محدود کننده است. به خاطر همین موارد و دیدگاه ها، سازمان های غیر دولتی بین المللی بزرگی مانند عفو بین الملل در خصوص اقامه دعوی چندان مصر نمی‌باشند.

سازمان های غیر دولتی خدماتی به ویژه آن هایی که نمایندگی افراد یا گروه ها را نزد دیوان اروپایی حقوق بشر بر عهده می‌گیرند دیدگاه های متعارض و ناهمگونی را ارائه می‌دهند. (دوپویی، ۱۳۹۲: ۱۷۵) از یک سو استدلال هایی مطرح می‌شوند که به موجب آن، امکان تقدیم دادخواست از سوی سازمان های غیر دولتی نزد نهادهای قضایی بین المللی یکی از مفیدترین ابزارهای موجود در دستان جامعه مدنی است و از این رو باید تقویت شود. سازمان های غیر دولتی همچنین در نمایندگی ابعاد جمعی برخی از حقوق از قبیل حقوق اقتصادی اجتماعی در بهترین جایگاه قرار گرفته اند و بدین ترتیب قادرند از طبقات گسترده ای از افراد در زمینه طرح دعوی دفاع نمایند. (Zagorac, 2003: 16) از سوی دیگر، برخی از سازمان های غیر دولتی خدماتی با نگرش سازمان های غیر دولتی حمایتی، در تمامی زمینه های مختلف، خود را هم راستا و همبسته می‌کنند این سازمان های غیر دولتی، مدعی هستند قدرت اقدامات دسته جمعی که به آن ها اعطا شده، به خصوص نسبت به آن دسته از سازمان هایی که در اجرای نظام اروپایی حقوق بشر فعال هستند، تأثیر چشمگیری بر میزان فعالیت دیوان های منطقه ای حقوق بشر از لحاظ ترافیک کاری خواهد داشت و در نتیجه بر مراجعه افراد، نزد محاکم، تأثیری منفی خواهد داشت و باعث اطاله دادرسی خواهد شد و افزون بر آن تنها افرادی که به سازمان های غیر دولتی مشخص، دسترسی دارند از چنین فرصتی بهره مند خواهند شد بنابراین تقسیم بندی غیر منصفانه ای میان طبقات قربانیان ایجاد می‌شود. (Frigessi di Rattalma, 2005: 63)

هنجارسازی و توسعه هنجاری توسط سازمان های بین المللی غیردولتی

علی‌رغم اینکه حقوق بین الملل بر توسعه حقوق، تأثیر فراوانی داشته است ولی تا سال ۱۹۸۴ با اطمینان بیان می‌شد که حقوق، بسیار گسترده شده ولی فراتر از حاکمیت دولتی که از آن الزام می‌گیرد نرفته است و بعد از سال ۱۹۹۰ و تحت تأثیر جهانی شدن بود که حقوق دانان به نقش نهادهای غیر دولتی در تعیین معیارها پرداختند (Brman, 2005: ۴۸۹) مشارکت جامعه مدنی در هنجارسازی انواعی دارد که عبارتند از ایجاد هنجارهای حقوقی، تسهیل اجرا یا مقاومت در برابر برخی از قواعد حقوقی و شکل دادن به باورها، اولویت ها، رفتار و افکار تابعان قاعده حقوقی. (Cohen, 1992: 393) جهانی شدن حقوق، سازمان های غیر دولتی را هم وارد حوزه هنجارسازی حقوقی کرده است. هنجارسازی در زمینه هایی مانند استاندارد سازی فنی، حقوق بین المللی بشر، داور و بسیاری از امور مرتبط با تجارت بین الملل و ... عمدتاً در شبکه این سازمان ها انجام می‌شود (رحمتی فر، ۱۳۹۵: ۲۷۷)

امروزه جامعه مدنی جهانی که حاصل تعامل جهانی شدن و جوامع مدنی ملی است لازمه هم زیستی مسالمت آمیز و تحقق اصل برادری، ارزیابی می‌شود در این نهاد، اشکال گوناگون همبستگی دیده می‌شود از جمله همبستگی انسانی در قالب سازمان های غیر دولتی مدافع حقوق بشر. (ضیایی بیگدلی، ۱۳۸۵: ۱۶)

سازمان های بین المللی غیر دولتی در زمینه حقوق بشر، بیش از سایر حوزه ها فعال و تأثیرگذار هستند به نحوی که می‌توان ادعا کرد پیش از شکل گیری آن چه امروز آن را جامعه مدنی جهانی می‌نامند در زمینه حقوق بشر به شکل

موردی در سطح جهانی همکاری می کردند از جمله سازمان هایی که بر توسعه هنجاری حقوق بشر بین المللی تأثیر شایانی داشتند می توان از سازمان اتحادیه بین المللی برای حقوق بشر، کمیسیون بین المللی حقوقدانان و عفو بین الملل نام برد. سازمان های بین المللی غیر دولتی مذکور نه تنها از طریق نظارت قانونی مانند مشارکت در برگزاری کنفرانس های تدوین حقوق بشر، تهیه گزارش ها و تنویر افکار عمومی و ... باعث هنجارسازی و توسعه هنجاری حقوق بین الملل بشر گردیده اند بلکه از طریق نظارت قضایی به وسیله اقامه دعوی، شهادت، کمک به دادگاه به عنوان دوست دادگاه و ... در توسعه هنجاری حقوق بین الملل بشر بسیار تأثیرگذار بوده و هستند.

نتیجه گیری

تنوع در روش های نظارتی، تخصصی بودن فعالیت ها، ارائه خدمات به مردم، دولت ها و سازمان های بین المللی، دسترسی مستقیم به افراد جامعه و منابع اطلاعاتی و استقلال عمل از دولت ها، از جمله ویژگی های مهمی هستند که نشان دهنده نقش منحصر به فرد و تأثیرگذار سازمان های بین المللی غیر دولتی در عرصه بین المللی است. این سازمان ها بر پایداری دولت ها به رعایت قواعد و تعهدات حقوق بشری و عملکرد آنان در این زمینه نظارت کرده و باعث توسعه هنجاری در این زمینه می شوند یکی از انواع چنین نظارتی، نظارت قضایی می باشد. اقامه دعوی در محاکم بین المللی از ابزارهای نظارت قضایی این سازمان ها است که با چالش های زیادی همراه بوده و هست اگرچه دیوان بین المللی دادگستری فاقدمقرره ای در این خصوص است دیوان های اروپایی حقوق بشر، دیوان آمریکایی حقوق بشر و دیوان آفریقایی حقوق بشر و مردم در چندین مورد با مشارکت قضایی سازمان های بین المللی غیر دولتی موافقت کرده اند با توجه به ارتباطی که حقوق بشر با منافع عمومی پیدا می کند، حضور این سازمان ها در دیوان های حقوق بشری به منظور دفاع از نفع عمومی، بسیار مؤثر و مفید است تا تدوین و استقرار نظامی جامع درباره مشارکت قضایی این سازمان ها در محاکم بین المللی مسیری طولانی در پیش است شاید برای رفع مشکلات و موانع اجرایی، نیاز به گذر زمان باشد که در این خصوص مهم ترین اقدام پیش رو، اصلاح قواعد بین المللی و رفع ابهامات و موانع موجود در مسیر مشارکت قضایی سازمان های بین المللی غیر دولتی است که قسمتی از این تکلیف ها نیز بر عهده خود این سازمان ها می باشد چرا که با هنجارسازی و توسعه هنجاری در این زمینه، راه را برای اصلاح قواعد بین المللی هموار خواهند ساخت.

۱. بیگ زاده، ابراهیم، (۱۳۷۹)، سازمان های غیر دولتی و حقوق بین الملل، مجله تحقیقات حقوقی، شماره ۳۱
۲. دوپویی، پی یرماری، ویروچی، لوییزا، ترجمه بخشی گنجه، مجید، (۱۳۹۲)، سازمان های بین المللی غیر دولتی در حقوق بین الملل، مؤسسه مطالعات و پژوهش های حقوقی، شهر دانش
۳. رحمتی فر، سمانه، (۱۳۹۵)، نقش جامعه مدنی در ایجاد قاعده حقوقی در دوران جهانی شدن با تاکید بر سازمان های غیر دولتی، فصلنامه پژوهش حقوق عمومی، شماره ۵۴
۴. رضائی قوام آبادی، محمدحسین، (۱۳۸۷)، حضور سازمان های غیر دولتی در پیشگاه مراجع قضایی بین المللی، فصلنامه حقوق، مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دوره ۳۸، شماره ۲
۵. رضائی قوام آبادی، محمدحسین، حاجی ملا، هیوا، (۱۳۹۶)، مداخله سازمان های غیر دولتی به منزله «دوست دادگاه» در دادگاه بین المللی حقوق دریاها
۶. رضائی قوام آبادی، محمدحسین، (۱۳۹۴)، مطالعه تطبیقی وضعیت حقوقی سازمان های مردم نهاد در ایران و فرانسه؛ از تأسیس تا فعالیت، مطالعات حقوق تطبیقی، دوره ششم، شماره ۲
۷. رضائی قوام آبادی، محمدحسین، (۱۳۹۰)، پیشگیری و سرکوب جرایم زیست محیطی در پرتو اقدامات سازمان های غیر دولتی در نظام حقوق ایران، مجله حقوقی دادگستری، شماره ۷۵
۸. صدری، احمد، (۱۳۵۸)، دادگاه آفریقایی حقوق بشر، روزنامه اعتماد ملی شماره ۱۳۱
۹. ضیایی بیگدلی، محمدرضا، (۱۳۸۵)، جهانی شدن حقوق بین الملل؛ جالش قرن بیست و یکم، همایش جهانی شدن حقوق و چالش های آن، دانشگاه فردوسی مشهد
۱۰. عسگری، پوریا، سعیدی، نیلوفر (۱۳۹۵)، سازمان های غیر دولتی بین المللی و نظارت بر اجرای حقوق بشر با تاکید بر عفو بین الملل، فصلنامه پژوهش حقوق عمومی، شماره ۵۳
۱۱. قاسمی، غلامعلی، تسخیری، محمد، (۱۳۹۶)، شخصیت حقوقی سازمان های بین المللی غیر دولتی، فصلنامه پژوهش حقوق عمومی، سال نوزدهم، شماره ۵۵
۱۲. قاسمی، غلامعلی، (۱۳۹۲)، حقوق بین الملل سازمان های غیر دولتی، چاپ اول، تهران، خرسندی
۱۳. قربان نیا، ناصر، (۱۳۷۷)، شخصیت حقوقی سازمان های بین المللی، نامه مفید، شماره ۱۴
۱۴. گلشن پژوه، محمدرضا، (۱۳۸۱)، راهنمای سازمان های غیر دولتی، مؤسسه فرهنگی مطالعات و تحقیقات بین المللی ابرار معاصر تهران
۱۵. وروایی، اکبر، (۱۳۹۵)، مشارکت سازمان های مردم نهاد در فرآیند کیفری، فصلنامه تحقیقات حقوق خصوصی و کیفری، شماره ۲۸

۱۶. ACHPR Communication 340/70, 2007

۱۷. ACHPR Communication 414/12, 2012

۱۸. Bedjaoui, Mohammad, (1991), International law: Achievements and Prospects, Paris and Netherland

۱۹. Berman, Paulschiff, (2005), The Globalization of International law, USA-UK, Ashgate

۲۰. Cohen, Joshua, Rogres, Joel, (1992), Secondary Associations and Democratic Governance, Politics and Society, No 4
۲۱. Dixon, Martin & Mccorquodale, Robert, (2003), case and Materials on International law, USA, oxford
۲۲. Durham, Helen, (2004), The Position of NGOS in Gathering Evidence and Giving Witnes at International criminal Trials, New York, Unitd Nations Univrsity Press.
۲۳. Frigessi Di Rattalma, Marco, (2005),NGOS Before the European court of HumanRights: Beyond Amicus curiae Participation, univrsta Degli studi Di Brescia
۲۴. Lindblom, Anna, (2005), Non- Governmental organization in International law, Cambridge univrsty Press.
۲۵. Mayer, Hitosh, (2011), NGO Standing and influence in Regional Human Rights courts and Commissions, Broaklyn Journal of International law, No 3
۲۶. Simma, Bruno, (1995), the charter of unitd Nation a Commentary, New York, oxford university Press.
۲۷. The British Year Book of International law 1998, united States, oxford
۲۸. Zagorac.D, (2003), International courts and compliance bodies, Cambridg university press.
۲۹. Udombana.N, (2000), Toward the African court on Human and Peoples, Yale Human Rights and Devlopment law Journal.